

Dilarə Ağamirzə qızı Həmidova¹⁸, Sürəyya Xanlar qızı Məmmədli¹⁹
AZƏRBAYCAN - İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ BİRBAŞA SÖZALMA PROSESİ

Giriş. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra xalqımız dünya xalqları ilə beynəlxalq arenada bərabərhüquqlu əlaqələr yaratmaq imkanı qazandı. Bu əlaqələrin əsasında iqtisadi və siyasi faktorlar dayansa da, tarixi-mədəni amillər də kənarda qalmadı. Müasir dövr dünyanın qloballaşması ilə səciyyələnir. Texniki tərəqqinin indiki səviyyəsində dünya xalqları bir-birinin elmi, ədəbi və mədəni nailiyyətlərindən istifadə edə bilər. Bu da xalqları bir-birinə daha da yaxınlaşdırır. Bu yaxınlaşma və inteqrasiya prosesində dil amili əsas rol oynayır.

Azərbaycan iqtisadi cəhətdən dünyanın diqqət mərkəzində olduğu üçün bir sıra dövlətlərin marağı burada cəmləşmişdir. Buna görə ingilis, alman, fransız, rus şirkətləri Azərbaycana maraq göstərir. Rus dili artıq Azərbaycan üçün prioritet xarici dil sayılır. Çünki sovet dövründə Azərbaycan xalqı rus dilini istər-istəməz öyrənməli olmuşdur. İngilis dilinin öyrənilməsi rəsmi şəkildə Azərbaycanda 1948-ci ildə başlasa da, bu, yalnız təhsil çərçivəsi ilə məhdudlaşmışdır.

A.Axundov öz əsərində yazır: “Müasir dövrdə dünyanın iki qüdrətli ingilisdilli dövləti – ABŞ və İngiltərə Azərbaycana daha çox maraq göstərir. Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatları və geosiyasi mövqeyi sosial həyatın bütün sahələrində bu iki dövlətin diqqət mərkəzində dayanmışdır. Təsadüfi deyil ki, neft konsorsiumlarında 19 şirkət ABŞ və İngiltərənin payına düşür, bu isə ingilis dilinin Azərbaycanda nüfuzunun artmasına səbəb olmuşdur. Bu proses, demək olar ki, bütün dünyada getməkdədir. Beynəlxalq Aviasiya Təşkilatının qərarına görə, 1992-ci ildən rus dili həmin sahədən çıxarılmışdır. Eyni sözləri Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı haqqında da demək olar. Azərbaycan hər iki təşkilatın üzvü olduğu üçün bu sahədə ingilis dilindən istifadə olunur. Bu və ya digər amillər Azərbaycan xalqı üçün xarici dil olaraq ilk növbədə ingilis dilini öyrənməyi zəruri edir” (1, s. 20-22).

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi onun bir çox ölkələrlə, o cümlədən Böyük Britaniya, ABŞ və başqa ingilisdilli ölkələrlə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Respublikada neft sənayesinin güclü inkişafı ölkədə xarici şirkət və firmaların çalışmasına şərait yaratmış, nəticədə Azərbaycanda çalışan xarici ölkə vətəndaşlarının sayı xeyli artmışdır. Qeyd olunan kontingentlə ünsiyyət və işgüzar əlaqələrdə ingilis dili vasitəçi olduğundan Azərbaycan-ingilis təmaslı dil əlaqələri genişlənməmiş, sözləşmə prosesi yeni istiqamət kəşb etmişdir. Bu cəhət ingilis dilindən sözləşməni yeni aspektdən araşdırmağı aktuallaşdırır.

Omurayev lüğət kitabının giriş hissəsində qeyd edir: “Məlumdur ki, hər bir alınma söz keçdiyi dildə semantik dəyişikliyə məruz qalır və onun semantikasındakı daralma, genişlənmə baş verir. Söz dilə uyğunlaşma prosesini yaşayır, dilin qrammatik normalarına tabe olur, sözdüzəltmə prosesinə qoşulur. İngilis dilindən alınma sözlərin semantikasındakı baş verən dəyişmələr, bu sözlərin dilimizdə müxtəlif səviyyələrdə (fonetik, qrammatik, semantik) mənimsənilməsi məsələləri tədqiq olunmamışdır. Təhlil də göstərir ki, Azərbaycan dilində ingilis dilindən leksik alınmaların bir çox məsələləri tam araşdırılmamışdır” (2, s. 123).

Bar (ing. *bar*) – 1) müştərilərə ayaqüstü xidmət göstərən balaca yeməxana, qəlyanaltı yeri; 2) dağ çapan maşın və ya dağ kombaynının işlək hissəsi.

Dilin mənsəcə öz sözləri ilə üst-üstə düşməyən fonetik tərkibli alınma sözləri də kifayət qədərdir. Belə leksik vahidlərə məxsus söz yuvası dilin fonetik sistemli vahidlərinin birləşmə normalarını pozmur. Azərbaycan dilində CVC quruluşlu söz yuvalarında mənsəcə dilin özünəməxsus olan *fit*, *bor*, *bak*, *rol* kimi leksik vahidlər yoxdur. Dil bu sözlərin hər birinin tələffüzünə imkan verir, həmin sözlər dilin morfoloji normalarına tabe olur. Lakin bu sözlər alınmalardır.

L.Krisin sözün alınma kimi qəbul edilməsi üçün dörd meyar irəli sürür:

1) alan dilin başqa dilin sözünü qrafik-fonetik ifadə imkanı; 2) alınan sözün dilin müəyyən qrammatik siniflərinə və kateqoriyalarına şamil edilməsi; 3) alınan sözün semantik müstəqilliyi; 4) ən azı iki funksional üslubda işlənmə və müəyyən terminoloji sistemdə termin kimi istifadə olunması.

B.Xəlilov öz kitabında xatırladır: “Sözün onu alan dildə qrafik ifadə olunması amili bəzi alimlər tərəfindən alınma meyarı kimi qiymətləndirilmir. Məsələn, E.Axunzadə bu məsələyə münasibət bildirərkən postsovet dövründə bir sıra xalqların dilinə rus alınmalarının keçməsinə heç bir qrafik məhdudiyyətin olmadığını bildirir. Zənnimizcə, bu, təbii hadisə sayılmalıdır, çünki əvvəla, keçmiş sovet xalqlarının əksəriyyəti Kirill əlifbasına keçmişdi; ikincisi, bir çox xalqların əlifbasında rus dilinin özünəməxsus qrafemləri (ü, ə, h, ö, g, c, y) özünə yer tapmışdı. Bu hadisə Azərbaycan dilinin əlifbasında da müəyyən dövrdə qeydə alınır. Əgər əlifbada bu və ya digər sözü ifadə etmək üçün tələb olunan bütün qrafemlər varsa, onda sözün qrafik səviyyəsində alınmasına maneə də olmazdı. E.Axunzadənin müddəası da bu zəmində formalaşmışdır. Bütün dillərdən, o cümlədən ingilis dilindən Azərbaycan dilinə, eləcə də başqa dillərə keçən bir sıra sözlərin qrafem-fonem dəyişmələrinə uğraması şübhəsizdir. Məsələn, *Will Clinton*, *William Shakespear* şəxs adlarındakı «w» qrafemi və ona uyğun fonem Azərbaycan dilində yoxdur. Nəticədə həmin adın *Bill*, *Uill*, *Vilyam*, *Uilyam* yazılışları, onlara uyğun oxunuşları qeydə alınır. Halbuki, ingilis dilində *Bill*, *Billy* adları da vardır. Onu da qeyd etmək ki, *Will* (*wil*)- *Uill*, *Vill*; *Uilyam*, *Vilyam* (*tarixən-Vilhelm*); *Bill* (*bil*)- *Bill*; *Billy* (*bili*)- *Billi* – adlarının ikili oxunuşu vardır. Lakin «W» qrafemi ilə başlanan formaların oxunuşunda (B) fonemi yoxdur. Bunun müqabilində həmin adların kiçiltmə formaları olan *Bill*, *Billy* adlarında bu fonem var” (3, s. 24).

¹⁸ Azərbaycan Texniki Universiteti, baş müəllim

¹⁹ Azərbaycan Texniki Universiteti, müəllim

Alınma sözlər və Azərbaycan dilindəki alınmalarla bağlı müxtəlif məsələlər dilçiliyimizdə geniş tədqiq olunmuşdur. A.Qarayev sözlərin alınma söz tipinin bir növü və sözlərin alınma prosesinin yekunlaşmış aktı hesab edir.

Dildə alınma sözlərin miqdarına müəyyən hədd qoyulması, onlara dilin lüğət tərkibində müəyyən qədər yer ayrılması ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Alimlərin bir qismi belə hesab edir ki, alınma sözlər yeni realiyaların və anlayışların adlandırılması üsuludur. Digər qrup alimlər alınma sözlərin dilin lüğət tərkibində çoxalmasına qarşı çıxır. Hər iki nöqteyi-nəzərə müxtəlif istiqamətlərdən yanan tədqiqatçılar da az deyildir.

İngilis dilində nəşr olunan bir əsərdə yazılır: “İctimai həyatda baş verən hadisələri adlandıran ingilis mənşəli sözlərin böyük əksəriyyəti semantik dəqiqliyə malik olub, konkretliyi ilə seçilir. Məsələn, *spicteyker* (*speechmaker*) «yüksək vəzifəli şəxslər üçün nitq hazırlayan»; *sammit* (*summit*) «dövlət başçıların görüşü və danışıqları» və s. deyilənlərə nümunə olaraq göstərilə bilər. Bir sıra alınmalar üçün qənaət səciyyəvidir. Sözlərin dildə bir sözə xas olan mənə izah edildiyindən alınmış sözün istifadəsinə üstünlük verilir. Məsələn, *diler* (*diler*) «öz adından vasitəçilik fəaliyyəti göstərən fiziki şəxs və ya şirkət»; *broker* (*broker*) «alqı-satqı işlərinin görülməsi zamanı birja adından və ya müstəqil şəkildə müştərinin hesabına vasitəçilik edən ticarət yaxud maliyyə agent»; *peyçer* (informasiyanın ötürülməsi və qəbulu üçün istifadə olunan portativ simsiz qurğu) və s.” (4, s. 29-34). Dilin sözləşməsinə təkan verən və mane olan bir sıra səbəblər mövcuddur. Qeyd olunduğu kimi, alınma sözə müraciət etmək intralingvistik və ekstralingvistik səbəblər kompleksindən bəhrələnir. Ekstralingvistik səbəblərə siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdəki dil əlaqələri daxildir.

Əvvəl məlum olmayan predmet və hadisələrin adlandırılması zərurəti başqa dildən sözlərin alınmasına səbəb olur. Lakin qeyd olunan sözlərin alınma prosesində əsas amillərdən asılı olduğu yalnız bir səbəbidir. Belə səbəblər isə az deyildir. Ekstralingvistik amillər cərgəsində psixoloji, estetik, evfemistik ifadəyə canatma olduğu kimi, sözlərin alınma prosesində əhəmiyyətli rol oynayan tarixi şərait, dini mənsubluq, ölkənin siyasi vəziyyəti kimi şərtlər də az deyildir. Alınmaların dildaxili və diltarici bütün səbəblərini ayırmaq çətin olsa da, bunları müəyyənləşdirmək mümkündür.

Sözün alınmasının əsas səbəblərindən biri onun ifadə etdiyi hadisə və əşyanın adının alan dildə olmamasıdır. Bəzən belə hadisə və əşyaları adlandırmaq üçün dilin öz sözlərindən, başqa dilə məxsus sözlərdən istifadə etmək olur. Söz yaradıcılığı da bu çatışmazlığı aradan qaldıran yollardan biridir. Lakin digər dilə məxsus elə sözlər vardır ki, onları alan dildə dəyişmək həmin sözlərin adlandırdıqları əşyaların qavranmasına xələl gətirir. Məsələn: *funt-sterlinq*, *pens*, *lord*, *ledi*, *miledi*, *fut*, *konstebl*, *miss*, *missis* və s.

M.A.Breyter sözlərin alınma prosesindəki səbəblərini qeyd edir: 1) reseptor dilin koqnitiv bazasında müvafiq anlayışın olmaması; məs.: *noutbuk*, *laptop*, *audiobuk*, *peyçer*, *taymer*, *şreder*, *plotter*, *skayner*, *printer*, *tüner*, *toner*; 2) reseptor dildə müvafiq adın olmaması: *virtual*, *investor*, *dayjest*, *spicrayter*, *sponsor*, *sprey*, *prays-list*, *imcj* (*obraz*), *top-model*.

Yuxarıda verilmiş nümunələrdən bəzilərini ifadə etmək üçün dilin lüğət tərkibindəki müəyyən sözlərdən istifadə etmək olar. Məsələn, *imic* ləksimini bir çox məqamlarda *obraz* sözü əvəz edir. Çoxmənalı *obraz* sözü daha geniş semantikaya malikdir. *İmic* sözündə isə mənə konkret və dəqiqdir. Ona görə də müəyyən mövqe və ətrafda *obraz* əvəzinə *imic* işlənir. Məsələn: «Təşkilat qarşısına ümdə bir məqsəd qoyub: xalqına, dövlətinə, vətəninə, millətinə ləyaqətlə xidmət etmək, onun *imicini* bütün dünyada daha da yüksəltmək».

Təbii ki, yuxarıdakı cümlədə *xalqın obrazını yaratmaq* ifadəsini işlətmək yerinə düşür; izahlı kontekst tələbi meydana çıxır. *İmic* sözünün yerində işlədilməsi həmin tələbi aradan qaldırmışdır. Bu hadisə, yəni dilin başqa dildən konkret məqamda istifadə olunan sözlər alması sözün müəyyən semantika üzrə xüsusiləşməsi də adlandırılır. Təhlildən belə nəticə çıxır ki, M.Breyter sözlərin alınma prosesindəki ikinci səbəbi kimi fərqləndirdiyi qrupdakı sözlər sırasında müəyyən səbəblərə görə daha asan tələffüz olunan, qısalığı, etimologiyasının şəffaflığı, semantikasının konkretliyi ilə seçilən alınma ləksimləri də daxil edir.

Sözlərin alınma prosesindəki üslubi effektlə, sözün emfatik funksiyası ilə də səciyyələnə bilər. Lakin bu xüsusiyyət özünü dildə az göstərir. Danışanın, yaxud alınma sözü istifadə edənə yüksək bilik səviyyəsi ilə yanaşı, adresatın qavrama dərəcəsinin kamilliyi də nəzərdə tutulmalıdır. Məsələn, müasir informasiya vasitəsi - kompüterlə əlaqədar olan *WINUP* birləşməsinin *Vinap* şəklində istifadə olunması üslubi effektlə əsaslandırılmalıdır. Bu cür alınmalar, bir qayda olaraq, kompüterlə işləyənlərin nitqində, daha çox isə danışıq dilində qeydə alınır. “İngilis dili müasir dövrdə bütün dünyada ən geniş yayılmış dil olduğundan onun başqa dillərə təsiri də böyükdür. Bu cəhət özünü Azərbaycan dili ilə bağlı göstərdiyi kimi, rus dilinə münasibətdə də eyni, hələ bəlkə də yüksək səviyyədədir. Ona görə də ingilis dilində sözlərin alınma səbəbləri Azərbaycan və rus dilləri üçün eynidir. Şübhəsiz ki, başqa dillərdəki vəziyyət öyrənilərsə, bu eyniliyin ümumi səciyyə daşması faktı ilə üzləşmək mümkündür” (5, s. 112-145).

L.P.Krisin sözlərin alınma prosesindəki çıxış edərək sözlərin alınma ilə bağlı bəzi sosial məqamları açmışdır. O, alınma sözlərin işlənmə sahələrini və bunlarla bağlı sosial məqamları beş yerə bölmür:

- 1) yeni əşyanın, yeni hadisənin adlandırılmasına tələbat;
- 2) məzmunca yaxın olan, lakin fərqlənən anlayışları ayırmaq;
- 3) bu və ya digər sahədə, yaxud bu və ya digər məqsədlər üçün anlayışın xüsusiləşdirilməsi;
- 4) tam, hissələrinə parçalanmayan obyektin bir sözə adlandırılması meyl;
- 5) alınmanın sosial-psixoloji səbəbləri və amilləri: cəmiyyət (sosium) tərəfindən alınma sözün daha yaxşı olmasının, gözəl səslənməsinin qəbul edilməsi, eləcə də adlandırılan anlayışın kommunikativ aktuallığı.

İngilis dilindən sözlərin alınma prosesindəki amilləri arasında Qərblə əlaqələrin güclənməsinin də xüsusi yeri vardır. Belə əlaqələrdə daha fəal iştirak edənlərin mentalitetində müəyyən dəyişmələr baş verir.

Sözlərin alınma prosesindəki qədim olan dil hadisəsidir. Ona görə də, sözlərin alınma prosesini aydınlaşdırarkən yalnız

müasir cəmiyyətdə baş verən dilxarici və dildaxili proseslərə baxmaqla kifayətlənmək olmaz.

Azərbaycan dili ilə paralel aparsaq, *həkim*, *təbib* sözlərinin işlənməsini müşahidə edərik. Eyni zamanda, dildə *loğman* leksik vahidi də vardır, *doktor* sözü də işləkdir. *Doktor* leksemi ədəbi dillə müqayisədə danışq dilində yüksək tezliklə qeydə alınır. Lakin *həkim* və *doktor* sözləri Azərbaycan dilində semantik baxımdan ekvivalentdir. *Təbib* və *loğman* sözləri isə yuxarıda göstərilən mənada özünü doğruldur. Bu sözlər arxaik müalicə üsulları ilə assosiasiya yaradır.

Nəticə: Beləliklə, bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlməlik olar ki, alınma sözlərdən dilin öz sözləri, həmçinin dildə olan başqa alınma sözlərlə paralel istifadə edilməsi, onların semantik eyniliyi ekstralingvistik amillərlə bağlıdır. Belə işlənmə daha çox müvəqqəti səciyyə daşıyır. Zaman keçdikcə, paralel işlənən sözlərdən biri köhnəlir, işləklilik dərəcəsini itirir. Digər bir hal da mümkündür; paralel işlənən sözlərdən birinin semantikasında dəyişmə baş verir. Semantik differensasiya hər iki sözün dildə qalmasına imkan yaradır.

Sözalma, o cümlədən ingilis dilindən sözlərinin səbəblərinin araşdırılması aşağıdakıları fərqləndirməyə də imkan verir: sosial-iqtisadi təsisatların yeni fəaliyyət formalarının adlandırılması: *softmeyker* (*softmaker*) «istehsalçıdan alınmış malların satışını təşkil edən ticarət agent», *barter* (*barter*) «puldən istifadə etmədən malların dəyişdirilməsi»; şəxsi təşəbbüskanlıqla bağlı fəaliyyətin adlandırılması: *sponsorluq* (*sponsor*) «sosial əhəmiyyətli hadisə və proseslərə qeyri-dövlət yardımı»; 3) cəmiyyətdəki kriminogen şəraitlə bağlı anlayışları adlandırılması.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Maarif, Bakı, 1988, səh. 20-22
2. Musayev O. Azərbaycanca-ingiliscə lüğət. Bakı, 1996, səh:123.
3. Xəlilov B. Sözlərin və söz qruplarının işlənməsinə görə fərqləndirilməsi. Bakı: Elm. 1968, s. 24
4. English (United States) at Ethnologue (18th ed., 2015) page: 29-34.
5. "Unified English Braille (UEB)". Braille Authority of North America (BANA). November 2016. Retrieved January 2017, page: 112-145

Açar sözlər: İngilis dili, yeni sözlər, Azərbaycan dili, inkişaf, termin

Ключевые слова: Английский язык, новые слова, Азербайджанский язык, развитие, термин

Key words: English language, neologism, Azerbaijani language, development, term.

Azerbaijan - the process of direct mediation in English

Summary

The long-standing existence of Azerbaijani-English language relations with the participation of an intermediary language, and the unique role of literary translation in word acquisition from English, make it important to study the specific features of the changes that have occurred in the lexical system under the influence of these factors, both in terms of language relations and word acquisition.

Words that have passed from one language to another as a result of the long-term interaction of languages are of great interest for studying both the history of language and the process of borrowing itself. Borrowed words also allow us to study in detail the reasons, sources, ways of borrowing, types and forms of word borrowing, as well as the changes that borrowed words undergo in the target language.

Процесс прямого заимствование Азербайджанско-Английском языках.

Резюме

Существование азербайджано-английских языковых связей с участием языка-посредника на протяжении длительного времени, тот факт, что художественный перевод с английского играет уникальную роль в усвоении лексики английского языка, является одним из важных вопросов изучения специфики характеристики изменений, произошедших в лексической системе под влиянием этих факторов, как с точки зрения языковых отношений, так и с точки зрения усвоения лексики.

Слова, перешедшие из одного языка в другой в результате длительного взаимодействия языков, представляют большой интерес для изучения как истории языка, так и самого процесса усвоения. Заимствованные слова также позволяют детально изучить причины, источники, способы заимствования, виды и формы заимствований, а также изменения, которые претерпевают заимствованные слова в предметном языке.

Rəy verən: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevinc Bağrova